

**„ГРАЂАНСКИ ОРМАН ЗА КЊИГЕ”
– културно наслеђе и обликовање новог
идентитета српског друштва 1944–1950.¹**

Најшаша МИЛИЋЕВИЋ
Институција за новију историју Србије

АПСТРАКТ: У раду се, кроз промене „грађанског ормана за књиже” као симбола грађанске културе и образовања и видљивог елемента образовног система и друштвеног положаја грађанских припадника, анализира однос нових југословенских власти према грађанском културном и духовном наслеђу у првим годинама после Другог светског рата. Вишеструка симболика тог комада наметла је омогућила је уочавање и праћење како положаја његових власника, приватних издавача и књижара тако и судбине појединих грађанских писаца и књига које су пуниле полице ормана. У суштини реч је о процесу претварања „грађанског ормана за књиже” у „народни орман за књиже” и обликовању новој идентитетској југословенској и српској друштва.

Већ је Алаида Асман (Aleida Assmann) пратећи развој идеје образовања у немачком друштву указала на значај „грађанског ормана за књиже” као „образовне институције” и елемента грађанског статуса.² Историја српског грађанства, које је различито у односу на немачко, у овом смислу показује сличност са њим. Наиме, од средине 19. века, када је започео процес стварања српског грађанства, па до краја Другог светског

¹ Рад је написан у оквиру научноистраживачког пројекта „Срби и Југославија: држава, друштво, политика” бр. 147043 који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

² Aleida Assmann, *Rad na nacionalnom pamćenju. Kratka istorija nemačke ideje obrazovanja*, Beograd, 2002, str. 126–127.

рата, орман за књиге представљао је, скоро, обавезни део грађанских дневних соба и салона. Иако првобитно везан за приватност и уски породични круг интелектуалних и боље стојећих грађанских кућа³ и стога најпре видљив као „део индивидуалног учешћа у културном памћењу”, како је то лепо рекла А. Асман,⁴ он је са ширењем писмености и културе добио ширу важност сагледиву кроз оснивање читаоница, школских библиотека и уопште установа које су неговале свест о значају књиге. Треба напоменути да су најчешћи пратиоци „грађанског ормана за књиге” били још и клавир и уметничке слике. Својим присуством они су оплемењивали животни и свакодневни простор грађанства. Сва три елемента појављивала су се и као упоришта грађанског образовања. Међу грађанским припадницима они су били знаци распознавања, спајања, међусобног разумевања, интелектуалне ширине, али су се у односу на остале слојеве друштва исказивали и као елементи раздвајања, неразумевања, културне различитости. Код ових последњих неретко су стварали осећај инфериорности. У исто време, они су у оквиру истог простора, заједно или посебно, били видљиви елементи друштвеног положаја и статуса грађанских припадника.

Међутим, нове друштвене и политичке снаге оличене у комунистима, са преузимањем власти, а у циљу стварања „новог друштва” и „нове културе” у којима није било места за грађанство као главног идеолошког и политичког противника, са свим његовим одликама, између осталог су „удариле” и на та обележја његовог класног положаја и статуса. Као културни и образовни симболи грађанства „грађански орман за књиге”, уметничке слике и клавири су у току ослобођења и непосредно по ослобођењу српских градова били посебно на мети нових југословенских вла-

³ Илустрације ради истичемо неке примере. Преко књижаре Велимира Валожића набављали су књиге Ђура Даничић, Јован Јовановић Змај, Стојан Новаковић, породице Карамата, Поповић, Павловић, Медаковић... Она је их је у исто време и кредитирала. (Миливоје М. Костић, *Усјон Београда: њослови и дани трговца, привредника и банкара у Београду XIX века*, 1, Београд, 1994, стр. 181). Према једном истраживању о претплатницима у Србији на издања Српске књижевне задруге из 1910. године већина њих је припадала грађанским слојевима; најбројнији су били чиновници, па трговци са гостионичарима, студенти и ђаци (углавном гимназијалци), официри и подофицири (сваки трећи), свештеници (сваки пети), професори и учитељи (ови други у мањој мери), интелектуалци (најзаступљенији су били професори Универзитета и то од свих професора њих 70%) итд. Сасвим мали број претплатника био је међу сељаштвом и занатлијам. То је говорило и о материјалним могућностима, културним поребама различитих друштвених слојева. Иако не постоји анализа социјалне структуре претплатника за период између два светска рата вероватно се она није битније променила бар што се тиче укупног учешћа грађанских слојева. Наравно, та установа од националног значаја је у међуратној Србији изгубила нешто на важности појавом других издавачких предузећа. (Љ. Трговчевић, *Историја српске књижевне задруге*, Београд, 1992, стр. 315–322).

⁴ А. Asman, *n.d.*, стр. 126.

сти, пре свега Народноослободилачке војске. У Београду се, према неким информацијама, у данима ослобођења могла видети као „стална слика” у многим становима „да и другови ложе, руше, уништавају, разносе” књиге, уметничке слике, архиве и слично. Нарочито је то важило за „совјетске војнике-пијане, за које се каже и да су спалили библиотеку Бр. Лазаревића” (књижевник и дипломата Бранко Лазаревић – прим. Н. М).⁵ Око спаљивања његове библиотеке постоји и анегдота. Она иде отприлике овако: Б. Лазаревић је после повратка из околине Београда, где је био у „избеглиштву”, у својој вили затекао занимљив приказ: око ватре која је горела у камину била је окупљена група партизана, а полице ормана са књигама биле су делимично празне. Недостатак угља је те јесени 1944. године у његовој кући надокнађен ложењем ватре књигама. Ипак најзанимљивији детаљ анегдоте јесте да су партизани били толико увиђавни да су за ложење искористили не нове него старе књиге, претпостављајући да је њихова вредност мања. Са полица је недостајала половина сабраних дела Волтера, једно од првих издања. После тога је Б. Лазаревић узео и другу половину и бацио у ватру.⁶ Ова епизода је била само једна у низу сличних. Кроз њу се може видети не само однос „нове власти” према једном сегменту културног наслеђа идеолошког и политичког противника већ и то да су војници нове југословенске војске били углавном необразовани људи сељачког порекла који нису били вични књизи. Тада су бројне богате библиотеке и заоставштине истакнутих грађанских представника потпуно или делимично уништене. Тек је мањи део сачуван. Библиотека и архива Мирослава Спалајковића је на сличан начин уништена. Према доступним подацима, она је највероватније спаљена, пошто су се у његову кућу сместили припадници ОЗН-е. Изгледа да је новембра 1944. године из куће однето неколико камиона (помиње се број 10) књига „од стране наших јединица”, али и да је „огроман број књига и аката спаљен на ватру од стране бораца и страже”. Истичући своју забринутост и запањеност, писац извештаја, шеф одсека за библиотеке и музеје Министарства просвете Србије Татомир Вукановић је полузапитано и запањено констатовао: „Зашто се и како се ово ради овако, ја не знам!”.⁷ У односу на Спа-

⁵ Архив Србије (АС), Министарство просвете Народне Републике Србије (МП НРС), ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу; *Истио*, Извештај Т. Вукановића од 30. децембра 1944 – Повереништву за просвету Србије.

⁶ Веће за демократске промене, Стенограм сведочења Николе Чајкановића, 6. Према сећању Добривоја Томића у дворишту породичне куће у Бољевцу су спаљене књиге и часописи заједно са иконама, породичним албумима, писмима. Тиме је поред културног наслеђа уништано и сведочанство о прошлости породице (Добривоје - Бобан Томић, *Црвено сунце у зеници* I, Београд, 2005, стр. 58–59).

⁷ АС, МП НРС, ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу.

лајковићеву библиотеку, богата архива и библиотека бившег председника владе Милана Стојадиновића је највећим делом спасена, иако је била, како се то истиче у једном извештају, сва „испреметана”. Та судбина је мимоишла заоставштину Станислава Кракова, која је у потпуности сачувана итд.⁸ На тај начин је уништано вишедеценијско улагање у знање, део културног и историјског сећања. Архивска грађа М. Стојадиновића и још више М. Спалајковића је, услед положаја који су њих двојица заузимали у претходним деценијама и улоге коју су имали у догађајима, представљала, како је то истицао Т. Вукановић, „неисцрпну ризницу са изворима прве врсте” за проучавање историје новијег времена. Истине ради, потребно је правити разлику између понашања војске коју је при ослобођењу било тешко контролисати⁹ и осталих институција власти код којих је постојала свест, мада са неминовно закаснелом реакцијом, да је неопходно сачувати библиотеке, архиве и остале уметничке објекте као „народну имовину” и културно наслеђе значајно за будућност.¹⁰ У сваком случају, у том првом сусрету, „грађански орман за књиге” су револуционарне власти доживеле као израз владајућег положаја грађанства, његове културне доминације и културне експлоатације, које је као такве требало уништити. Класно-идеолошки разлог није једини. Други који је озбиљно угрожавао наслеђе грађанске културе било је незнање.¹¹

⁸ *Истио*.

⁹ Наилазећи на поменуте примере уништавања Татомир Вукановић-Дује је предлагао поверенику Коцбеку да се изда писана наредба свим војним јединицама ради заштите историјских објеката, књига, слика и других предмета (АС, МП НРС, ф-1/1944; Писмо Татомира Вукановића-Дује од 18. новембра 1944. године – Петру Стамболићу).

¹⁰ При Повереништву просвете Србије био је основан одсек за библиотеке и музеје на чијем се челу налазио Татомир Вукановић. По његовом налогу су „из кућа народних непријатеља” доношене у музеј поред књига и намештаја, разне слике и скулптуре. (АС, МП НРС, Одељење за науку, уметност и културу, к-160; Уметнички музеј у Београду пов. Бр. 2 од 29. децембра 1945 – Министарству просвете Србије, одељењу за науку, уметност и културу). Рад на прикупљању почео је 24. октобра 1944. године, дакле, четири дана по ослобођењу Београда. До краја децембра 1944. године у Уметнички музеј пренета је 31 библиотека што окупаторских установа и појединца немачког порекла, што грађанских припадника оглашених за народне непријатеље (*Истио*, к-154; Извештај Т. Вукановића, без. бр. од 30. децембра 1944 – Повереништву за просвету Србије).

¹¹ Следећи пример показује колико незнање толико и однос према ономе што је „бивше”. Наиме, у току окупације на Правном факултету је била похрањена, упакована у три хиљаде сандука, архива Ђенералштаба и бившег Министарства војног. Изузев једног мањег дела који су однели Немци остала је скоро у целини сачувана. Нарешће нових власти да нико не улази у зграду није поштовано. У зграду се уселила војска и скоро пола архиве је упропашћено, разбацано и поцепано, а добрим делом и спаљено, као огрев. Масивни сандуци су цепани да би се војска грејала, а архива је употребљавана за потпалу ватре. Када је Т. Вукановић затражио објашњење „другови из војске” су рекли „да је то војно, бивше војске, па према томе да је као безвредно”. Сличан ситуација је била и са Руском библиотеком из које је изнесен велики број књига, подељен руској војсци или продат. (АС, МП НРС, к-154; Извештај Т. Вукановића од 2. јануара 1945 – Повереништву за просвету при НКОЈ-у и при АСНОС-у). На истој линији били

Међутим, за разлику од овог уништитељског односа из првог сусрета једне од институција „нове власти” у условима када су се водиле одлучне борбе за ослобођење земље од окупатора, успостављен је према „грађанском орману за књиге” нешто другачији однос. Он је исказиван и преко законодавне делатности, прописа, упутстава, директива којима се Партија као главна снага новог политичког и друштвеног система одредила према културној традицији и културним достигнућима и вредностима грађанског друштва. Донесени су прописи о секвестру и конфискацији, национализацији који су омогућили да културно наслеђе заједно са „грађанским орманом за књиге”, сликама, клавирима пређе у државно власништво и као такво постане „народно добро” и буде на корист читавог народа а не само једног његовог дела, односно слоја.¹² Након тога се изводило и уклањање свих оних „заостатака фашизма” из културе попут књига фашистичког и профашистичког карактера, слика или филмова. Из библиотека грађанских појединаца који су били осуђени или који су емигрирали, приватних књижара, издавачких предузећа, постојећих библиотека од пре рата, уколико у рату нису уништене или развучене, а које су прешле у државно власништво, избачене су књиге чији је идејни карактер био сумњив, садржај штетан, функција другачија од оне коју је дефинисала „нова власт” у култури. Тек после тога могле су се попуњити и постојеће и новоотворене градске читаонице са библиотекама, сеоске библиотеке и успоставити нови темељи народног просвећивања.¹³ То уклањање било је и саставни део политике развлашћивања поражених снага.

Да се не би поновила ситуација из првих месеци по ослобођењу Србије, када је део културног наслеђа уништен, југословенска власт је издала наређење о образовању сабирних центара у које је смештана одузета непријатељска имовина од културне, уметничке и историјске вредности. На основу Закона о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних и уметничких предмета дужност старања о културном наслеђу прешла је са Министарства финансија на Министарство

су и примери које је навео Љ. Димић о уништавању архивске грађе у неколико градова Војводине или део архиве у Крагујевцу која је послата на отпад за прераду хартије или пак претварање дела филмског фонда у лепак за патике за прву фискултурну параду... (Lj. Dimić, *Agitprop kultura: agitpropovska faza kulturne politike u Srbiji 1945–1952*, Beograd, 1988, str. 65).

¹² О неким актима смо говорили раније. Однос према културном наслеђу је регулисан и Законом о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних предмета који су постали својина државе према Одлуци АВНОЈ-а од 21. децембра 1944. године (*Službeni list DFJ*, br. 36 od 29. маја 1945); Закон о заштити споменика културе и природњачких реткости ДФЈ; Закон о национализацији и сл.

¹³ АС, МП НРС, к-155; Извештај просветног одељења ОНО Шабац бр. 585 од 13. марта 1945 – Председништву АСНОС-а, повереништву за просвету; Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 56–58.

просвете, а донесени су и прописи о делокругу рада и начину пословања установа које је требало да се брину о прикупљању и чувању поменутих предмета. Улогу савезних односно земаљских сабирних центара имала су министарства просвете. У Београду су, поред Уметничког музеја, локални сабирни центри оснивани широм града. У унутрашњости они су оснивани при окружним народним одборима у местима где су постојале окружне управе народних добара. Између сабирних центара и управа народних добара успостављене су пословене везе у смислу преузимања оних предмета који су прешли у државну својину а потпадали су под надлежност просветних власти.¹⁴ У Београду је прикупљени материјал, у складу са карактером, раздељен између Народне библиотеке и Уметничког музеја. Образоване су биле и стручне комисије које су прегледале сабрани материјал и даље га прослеђивале поменутих установама.¹⁵ На овај начин власт је успела да сачува знатан део онога што је одузела приликом развлашћивања грађанских слојева. У поменутој имовини налазиле су се књиге, слике, али и намештај, порцелан, као и разне друге културне вредности.

У креирању нове културне политике југословенска власт је одбацивала све оно за шта је сматрала да кочи напредак, све што се сукобљавало са новом концепцијом друштва и културе, све што је било супротно идеолошким поставкама нових друштвених и политичких снага. У том смислу „грађански орман за књиге” је доживео превредновање заједно са улогом коју је добила књига. На књигу се гледало, како је то истакао Љ. Димић, као на инструмент револуције, као на важно средства васпитања и утицаја на свест људи.¹⁶ Револуционарна власт је сматрала да она није више „средство буржоазије за утупљивање класне и патриотске свести”, нити је „више златна јама капиталистичког богаћења и шпекулације”.¹⁷ Књига је, тако, постала значајно политичко, идеолошко и културно-уметничко оружје у духовном преображају људи, и услед тога, нарочито, важна у обликовању новог идентитета југословенског и српског друштва.

¹⁴ *Službeni list DFJ*, бр. 36 од 29 маја 1945; Закон о прибирању, чувању и расподели књига и других културно-научних предмета који су постали својина државе према Одлуци АВНОЈ-а од 21. децембра 1944. године; АС, МП НРС, одељење за науку, уметност и кутуру, к-157-4, Првилник о преносу надлежности из Министарства финансија – Државне управе народних добара у надлежност Министарства просвете Демократске Федеративне Југославије од 25 јула 1945; *Službeni list DFJ* бр. 54 од 31. јула 1945, Упуство за основање и пословање сабирних центара од 31. јула 1945.

¹⁵ АС, МП НРС, Одељење за културу и уметност, к-170/17; Извештај МП НРС одељење за културу и уметност бр. 2561 од 22. маја 1947 – Комитету за културу и уметност Владе ФНРЈ.

¹⁶ Љ. Димић, *Agitprop kultura...*, стр. 153–154.

¹⁷ Архив Србије и Црне Горе (АСЦГ), Централни комитет Савеза комуниста Југославије (ЦК СКЈ), VIII, II (5-d-102), к-26; Извештај о издавачкој делатности 1947.

То је условило читав низ промена на полицама „грађанског ормана за књиге” у библиотекама приватних лица и јавних установа.

„Грађански орман за књиге” као симбол материјализације грађанског образовања (разноврсних знања, идеја, писаца...) и грађанске културе, остао је без вредних дела и писаца и постајао је „народни орман за књиге”, посматрајући га у овом случају као орман са књигама које су идејно и садржајно строго усмерене, књиге које су имале форму реализма, социјално обојен садржај, политичку актуелност и савременост. Југословенска власт је у неколико наврата иницирала и прављење индекса забрањених књига и писаца. Први пут је то био индекс који је издало Пропагандно одељење Врховног штаба НОВ, други пут га је направила „Просвета” за издања окупаторског издавачког предузећа „Југоисток”. За трећи попис забрањених књига и писаца Одељење за народно просвећивање Министарства просвете Србије образовало је 21. новембра 1946. године, Комисију за преглед спискова књига београдских антиквара, књижара и издавачких предузећа. Тада је још увек већи број ових установа био у приватним рукама; преузеће их држава у своје власништво „другом” национализацијом 1948. године, када и све остале установе од значаја за културни развој народа. Иако је првобитан задатак Комисије био да састави „индекс књига фашистичке, монархистичке и порнографске садржине, као и рђаве дечје литературе”, она га је значајно проширила. На основу прегледа 110 спискова из 110 београдских приватних књижара Комисија је, за мање од два месеца, израдила један списак према којем је забрањена литература била сврстана у девет група. Прва група је обухватала фашистичку и профашистичку литературу, друга књиге монархистичке садржине, трећа порнографску литературу, четврта национал-социјалистичке писце, а затим су следиле групе које су обухватиле дела народних издајника и компромитованих лица, књиге шовинистичке садржине, књиге антисовјетске садржине, криминално-авантуристичке књиге, књиге окултистичког и сличног карактера и на крају, адвентистичке књиге. Том приликом из београдских излога, са полица „грађанских ормана за књиге” и из антологија били су истиснути сви они грађански представници који су се, са гледишта нове власти, компромитовали у рату, били проглашени за народне издајнике или су били само идеолошки противници. Међу 64 лица нашли су се, да поменимо само нека имена, Слободан Јовановић, Драгиша Васић, Момчило Нинчић, Григорије Божовић, Милош Црњански, Мирко Косић, Лаза Марковић, Светомир Настасијевић, Растко Петровић, Илија Пржић, Слободан Драшковић, Драгутин Јанковић, епископ Николај Велимировић, Нико Бартуловић и други. Неки од њих били су стрељани непосредно после ослобођења Београда, други су остали у емиграцији и суђено им је у одсуству, трећи су остали

без посла итсл.¹⁸ У оквиру списка фашистичке и профашистичке литературе била су забрањена дела Милана Кашанина. Неколико година није могао да објављује. Повод за забрану његових дела био је објављивање два дела под окупацијом: „Уметност и уметници” (1942) и „Два века српског сликарства” (1943). Комисија је сматрала да је излагање њихових књига по излозима београдских књижара, као што се десило са извесним делима Светислава Стефановића, представљао „једну врсту јавне саблазни” с обзиром на њихову улогу у рату.¹⁹ Предлог забрањених књига и аутора био је потврђен и судским одукама. Окружни суд за град Београд донео је више решења којима су били забрањени растурање и продаја поменутих књига, али и неких других које су придодате првобитном списку. Од друге половине априла до прве половине јуна 1947. године донесено је шест судских забрана. Прво решење донето је 20. априла за седам предратних издања („Мусолини” од Емила Лудвига, „Наполеон” и „Антихрист” од Мерешевског, „Лењих” од Осендовског, „Мадона спаваћих кола” и друго од Мориса де Кобре, „Краљ” од анонима, „Вођи Европе”), а последње 4. јуна 1947. године и оно се односило на књиге издате на немачком језику. За ауторе компромитоване под окупацијом и оглашене за народне издајнике решење је донесено 19. маја и обухватило је све што су написали поменути аутори. Међу њима нашло се и име Ксеније Атанасијевић и њена дела којих није било на првобитном списку забрањених.²⁰ Реч је о првој жени која је докторирала на Београдском универзитету и првој жени доценту на Београдском универзитету, представници идеалистичке филозофије, писцу књига о Епикуру, Паскалу, Спинози, преводиоцу Платона, Аристотела, Спинозе, али и писцу „Филозофских фрагмената” у два тома у којима је изнела своја оригинална филозофска схватања.²¹

¹⁸ Непосредно по ослобођењу били су стрељани професор Универзитета И. Пржић, књижевници С. Стефановић и Г. Божовић; С. Јовановић је остао у емиграцији и суђено му је у одсуству; С. Драшковић је емигрирао пред ослобођење; С. Настасијевић је отпуштен са посла.

¹⁹ АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

²⁰ АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

²¹ О томе више у: Љиљана Вулетић, *Животи и мисао Ксеније Атанасијевић*, Београд, 2005. Иначе, окренутост идеалистичкој филозофији је делимичан разлог за забрану њених дела. Други разлог налазио се у непријатељству Д. Недељковића који јој није заборавио одбијање његовог позива да се 1920. године прикључи комунистичкој организацији. Конкретна оптужба састојала се у њеном наводном утицају на пријатеља М. Грола да поднесе оставку августа 1945. године и изазове кризу прве послератне владе. Ухапшена је и била затворена од 25. априла до 17. маја 1947. године. Њено име је повезивано

У исто време, значајно су осиромашени „грађански ормани за књиге” у јавним библиотекама, избацавањем књига и писаца који својим идеолошким профилом, уметничком формом и садржајем нису припадали новом времену. На пример, из Народне библиотеке у Нишу је „избачено из употребе” 1.187 књига домаћих и страних писаца. Међу њима, поред горе поменутих забрањених писаца и њихових дела, нашли су из разних разлога и В. Илић Млађи, С. Пандуровић, Р. Кошутећ, Р. Драинац, М. Грол, М. Настасијевић, О. Вајлд, К. Хамсун, др А. Костић, Ч. Мијатовић, али и К. Мај и Плутарх.²² Из Градске књижнице у Смедереву је приликом инвентарисања издвојено 709 књига „фашистичког или германофилског садржаја”. Одлуком Просветног одсека Народног одбора те књиге су издвојене од осталих књига и нису даване на читање.²³

Посебно се водило рачуна о уџбеницима из којих су училе будуће генерације, па је Комисија препоручивала да се повуку што пре из јавне употребе посебно уџбеници из националне групе предмета, па све ђачке и војничке песмарице и декламатори. Поводом уџбеника и приручника за немачки језик Комисија је била мишљења да би их требало забранити, али и све немачке књиге политичког и сличног садржаја после Хитлеровог доласка на власт. Сугерисано је да треба водити рачуна и о извесном броју књига на којима се налазе слике краљева Александра и Петра II.²⁴

и са суђењем групи од осам „шпијуна и народних издајника” који су наводно преко ње одржавали везу са М. Гролом. (Јб. Вулетић, *н. г.*, стр. 215–217). Међутим, занимљиво је поменути и да се у сплету разлога њених послератних проблема наводе и њена предавања под окупацијом о Спинози и другим јеврејским мислиоцима, због којих је била хапшена и малтретирана од стране окупационих власти. Како било, апсурд је да је због свих њих имала проблеме и после ослобођења. (Драгослав Адамовић, *Разговори са савременицима: ко је на нас пресудно утицао и зашто?*, Београд, 1982, стр. 27).

²² АС, ЦК СКС, Управа агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање. Ево неколико примера због чега су појединци били потиснути из српске културе. В. Илић Млађи је избачен због карактера својих песама не само из библиотека већ и из послератних антологија; С. Пандуровић је у пролеће 1945. године осуђен од Суда за суђење злочина и преступа против српске националне части због своје активности под окупацијом, др Александар Костић је могао да ради и радио је на Медицинском факултету све до почетка 50-их година када је уклоњен, а избачене су његове студије о односима између мушкараца и жена (што је вероватно виђено као пронографска литература), за М. Грола је довољан разлог његова послератна опозициона активност и тако даље.

²³ АС, МП НРС, к-154; Извештај Градског народноослободилачког одбора Смедерева бр. 1190 од 20. фебруара 1945 – Повереништву за просвету Србије, одељењу за науку, културу и уметност; *Исто*, Годишњи извештај за 1944. годину Градске књижнице у Смедереву бр. 16 од 26. фебруара 1945 – Повереништву за просвету Србије, одељењу за науку, културу и уметност.

²⁴ АС, ЦК СКС, Упрва агит-пропа, ф-32; Извештај Комисије за преглед спискова књига београдских антикварница, књижара и издавачких предузећа од 4. јануара 1947. године – МП НРС, одељењу за народно просвећивање.

Иако је задатак Комисије био да прегледа и дечју литературу она се није тиме бавила, пошто је претходно Министарство просвете одредило Бранка Гавелу да направи индекс књига које се нису смеле оставити у употреби, јер би могле, са гледишта власти, да имају штетне последице по васпитање и образовање младих нараштаја.²⁵

Пресудну реч у егзистирању појединих писаца и књига из редова српског грађанства у свести и стварности југословенског и српског друштва после рата имао је Агитпроп Централног комитета КПЈ. Уколико су према мишљењу Агитпропа ЦК КПЈ писци друштвеном активношћу или садржајем својих дела исказивали супротне ставове и тежње од оних које је нова југословенска власт желела и промовисала, њима није било места у зборницима или антологијама, а према томе и на полицама ормана јавних и кућних библиотека. Једноставно, они су неиздвањем, забраном или избацивањем брисани из историје и свести друштва. Мишљење о предлогу зборника „Песници Југославије” које је крајем 1945. године дао Агитпроп ЦК КПЈ показује како су и због чега поједини песници потискивани из културе сећања будућих генерација. Најпре је критикована национална неуједначеност, будући да се у зборнику нашао највећи број српских песника (од 48 предвиђених песника 34 су били Срби, 5 Хрвати, 2 Црногорци, код осталих се није видела национална припадност). То је схваћено као „продужење предратне великосрпске књижевне хегемоније која је била срачуната на то да се потисну хрватски, словеначки, македонски и црногорски песници...”. После тога се прешло на истицање примера неподобних песника и песама. Оспорено је присуство песника Војислава Ј. Илића и песме „На Вардару” у којој се македонска река Вардар проглашава српском реком, а која је „исказивала великосрпски шовинизам и вређала македонски народ”. Исто је било и са песмама Владимира Станимировића, Милутина Јовановића, Милосава Јелића, који су, према мишљењу Агитпропа, „пропагирани и славили четничке акције у Македоноји, србизирање Македонаца и идеја Велике Србије”. У Зборнику није било места ни за Ђуру Панића који је као „режимски песник” славио представнике династије Обреновића, Јелену Димитријевић чија су дела објављена под окупацијом, Милосава Јелића који је био сарадник листа *Демократија* и члан Удружења књижевника и као такав оцењен да „клевета демократију у Југославији и прориче распад Народног фронта”. Слично је виђење и у погледу Петра Одавића, Драгутина Илића, Стевана Владислава Каћанског, Живојина Пауновића, Божицара Весића, Драгутина Филиповића и сл.²⁶

²⁵ Исто.

²⁶ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, П/8-с-28, к-29; Мишљење Агитпропа ЦК КПЈ о зборнику „Песници Југославије” од 18. децембра 1945.

Помињање писаца оглашених за издајнике и народне непријатеље у било ком контексту схватано је као исказ непријатељства. Слично је било и кад се неко усудио да помене њихов значај у културном или књижевном стварању, а посебно уколико је такав њихов рад нотиран у некој од антологија или су поменути као заслужни културни радници. Када је 22. априла 1945. године на седници удружења „Св. Сава” одато признање књижевнику Григорију Божовићу, као „великом члану друштва”, на удару се нашао прота Стева Димитријевић, професор Универзитета у пензији. Тај чин је виђен као „изазивачка комеморација” и „провокација” будући да је Г. Божовић стрељан почетком године као „народни издајник” и као такав залужио је само „заборав”. У исто време се позивало на кажњавање, осуду и жигосање сваког таквог иступа.²⁷ Радован Зоговић је оштро напао уредништво *Наше књижевности* 1946. године које је допустило да се помену имена С. Јовановића, К. Цицварића, Р. Младеновића, М. Велковића и других у библиографији радова о Максиму Горком и Светозару Марковићу а поводом обележавања десетогодишњице смрти М. Горког и стогодишњице рођења С. Марковића. Тада је он истакао да осуда на издају, у ствари, треба да значи и „смрт свијетлог дела једне личности, коначну ликвидацију њиховог имена са свијетлих страница историје народа...”, да се не сме толерисати њихов даљи живот у народу, нити могућност да утичу „на формирање његове свијести и његовог карактера, на развитак његовог друштвеног и културног живота”.²⁸

На овај начин друштво је лишено дела свог али и светског културног наслеђа; млађи нараштаји су остављени без алтернативе да о прошлости или о одређеним појавама и проблемима друштва стекну другачија сазнања и обезбеде другачија решења, без начина да уоче неке нове духовне просторе од оних које је званична власт желела, без подстицаја на духовно лутање и сусретање са погледима оних који су писали о унутрашњим интимним драмама, песимизму, очајању или о снобизму.

Уз поменуте разлоге постојали су још неки за уклањање појединих књига из јавног оптицаја. Један предлог забране на приватна дечја издања из 1947. године показује да су поједина издања забрањивана јер су имала фантастичан садржај, друга јер се у њима помињала „виша сила” која може да испуни човеку сваку жељу и која није развијала љубав деце

²⁷ Д. Л., „Једна изазивачка комеморација”, *Борба*, 6. маја 1945, стр. 1.

²⁸ Р. Зоговић, „Може ли издаја да застари”, *Борба*, 23. октобар 1946, стр. 2 Чланак Р. Зоговића се појавио и пре него је спорни број часописа *Наша књижевност* изашо из штампе. Њиме је отворена својеврсна расправа о проблему „издаје” у литератури. Након њега спорни број часописа се појавио у јавности са свим прокаженим ауторима, али се уредништво часописа у уводном и покајничком чланку оградило, истичући то као пропуст и грешку и поновило Зоговићево мишљење.

према раду, трећа јер су садржавала религиозне моменте и сл.²⁹ Међутим, нису само у питању садржаји дечијих књига колико и потискивање и сламање приватних издавача и књижара. Иако је слобода у раду приватних издавача била постављена у широке оквире преко Закона о штампи донесеног у јесен 1945. године,³⁰ неке његове одредбе су пружале могућност да се њихов рад забрани. Користила се одредба која је забрањивала служење штампе „за ширење порнографије, и за вршење уцена и у сличне неморалне сврхе”. Тако је један издавач могао бити забрањен „због повреде морала” будући да је у књизи „Чаробни ауто” О. Габријела и Х. Стриема штампана илустрација која је показивала како је „вјетар задигао сукњу једној младој жени”. Други који се нису могли директно подвести под исти закон забрањени су с мотивацијом да су поједина дела из стране литературе издали „без одобрења”, не наводећи од ког су писца и са ког језика преведена.³¹ Радило се, с једне стране, о настојању власти и Партије да својим забранама дају правну форму, а са друге, о покушају приватних издавача да преживе тако што су се прилагођавали, па су „посрбили” поједина страна дела.

И док је, с једне стране, власт давала слободу издавачкој делатности и приватним књижарама, с друге стране их је контролом и разним мерама стављала у неравноправан положај. Убрзо су приватници у свету књиге схватили да су прокламована слобода рада и стварност у колизији. Међу приватним издавачким предузећима тих година у Београду помињу се књижара „Скерлић” власника Владе Богдановића, која је издавала углавном стручне књиге и дечје приче преведене са руског, „Међународна књижница” у власништву Милинковића и Михаиловића, „Дом и школа” власништво Стојана Милеуснића, књижара „Атенеум” у власништву Аце Анђелића, која је публиковала белетристику, ИПРОЗ и друге. За последње две се углавном истицало да издају књиге којима одвраћају народ од актуелних проблема обнове и изградње, занемарујући тековине НОБ-а и сл.³² Власт их је онемогућавала у раду на више начина, међу којима су се истицали следећи: контролисање добијених количина папира и штам-

²⁹ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, VI (2-d-8), k-37; Предлог за приватна дечија издања која би требало забранити из 1947. године.

³⁰ *Службени лист ДФЈ*, бр. 65 од 31. августа 1945; Закон о штампи; *Истио*, бр. 56 од 12. јула 1946; Закон о потврди и изменама закона о штампи.

³¹ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, VI (2-d-8), k-37; Предлог за приватна дечија издања која би требало забранити из 1947. године.

³² АС, МП НРС, к-166-13; Извештај Удружења трговаца разних струка за град Београд бр. 998 од 2. децембра 1946 – МП Србије, одељење за науку, уметност и културу; АСЦГ, Савез књижевника Југославије, ф-108; МП НРС бр. 11385 од 5. јуна 1947. – Савезу књижевника Југославије; АС, ЦК СКС, Агитпроп управа, к-21, Извештај МК КПС бр. 2902 од 23. фебруара 1946 – ЦК КПС, агит-проп одељењу.

парских боја, за шта је било надлежно Одељење за штампу Србије, али и давање отпадака од *Полиџике* чиме се срозавао квалитет приватних издања, повећавање цена папиру или снижавање цена књизи преко Уреда за цене убрзавајући на тај начин њихово пропадање. У случају црквених књига коришћено је, како се истицало, као „најефикасније средство” наводно одбијање радника да штампају таква дела. Од почетка 1946. године инсистирало се да државна али и приватна издавачка предузећа достављају издавачке планове за наредни период. То је био још један врло ефикасан начин да се издавачка делатност приватника контролише.³³ Власт и Партија нису могле да дозволе могућност слободног рада приватника у свету књиге, ширење и промовисање идеја које су биле „назадне”, књиге „сумњивог садржаја” које би штетно деловале на васпитање и културни напредак народа. Зато су нова југословенска власт и Партија оснивале како своја издавачка предузећа тако и државне књижаре за дистрибуцију књига. „Државни издавачки завод” (ДИЗЈУГ) и „Култура” била су два главна издавачка предузећа која је требало да омогуће остваривање идејно-политичких и културних циљева нове југословенске власти. Прво предузеће је имало задатак да издаје репрезентативна дела свих југословенских књижевности и тако допринесе „учвршћењу и порасту идеје братства и јединства наших народа”, да објављује дела из науке, књижевности и уметности свих словенских народа, да посвети пажњу издавању дела револуционарно-демократских писаца из прошлости и дела поборника словенске сарадње и узајамности, да објављује дела савремене књижевности, науке и уметности југословенских народа, затим дела домаће и стране, класичне књижевности и сл. Друго предузеће је партијског карактера и оријентисано је на издавање дела четворице класика марксизма-лењинизма, као и изабраних дела осталих, најпознатијих марксистичких теоретичара, дела револуционарно-пролетерских књижевника, напредних писаца, популарне марксистичке литературе из свих области знања и друго.³⁴ Ова и остала издавачка предузећа (НПОК, „Просвета” и др.) су била оријентисана на преводе са руског језика, чиме је најлакше ширен утицај Совјетског Савеза у култури и јавном животу. Колико је совјетски културни утицај доминирао у култури показује и податак да су у периоду од ослобођења до 1949. године око 1/3 свих објављених насло-

³³ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, II (2-b-4), k-4; Записник са састанка Агитпропа одржаног 12. децембра 1947; АС, МП НРС, к-166-13, Захтев Комитета за културу и уметност Владе ФНРЈ бр. 4522 од 1. новембра 1946 по питању издавачких планова за 1947 – МП НРС; *Исто*, Извештај Удружења трговаца разних струка за град Београд бр. 998 од 2. децембра 1946 – МП Србије, одељење за науку, уметност и културу; Lj. Đimić, *Agitprop kultura...*, str. 155.

³⁴ АС, ЦК СКС, Организационо-инструкторско одељење, ф-1; Директивно писмо агитпропа ЦК КПЈ-ЦК КПС Србије, одељењу за агитацију и пропаганду.

ва чинили преводи са руског језика. Исто тако 85% преведених и објављених књига чинили су преводи са руског језика. Прва књига штампама у Београду крајем 1944. била је дело В. Гросмана, „Народ је бесмртан” у издању „Просвете”. Издања класика марксизма-лењинизма штампана су у милионским тиражима (на пример В. И. Лењина у тиражу од 1.433.000 примерака или Ј. В. Стаљина у 1.337.000 примерака).³⁵ Слично је и са уџбеницима код којих је 1/4 била преведена са руског без икаквих измена. Посебно важна јесте чињеница да су научно-популарне и политичке брошуре, као и совјетска лепа књижевност биле најзаступљеније у издавачкој делатности. Не треба заборавити ни увоз совјетских књига (71,5% од свих увезених у 1948), размену и поклоне.³⁶ То је значајно мењало изглед и садржај полица јавних и приватних „грађанских ормана за књиге”.

Издања државних и партијских издавачких предузећа су пласирана у неколико врста књижара: фронтоске, омладинске, партијске. Приметно је да су приватне књижаре избегавале да набављају новија издања изузев уџбеника и неких књига из белетристике које су имале читаоце и доносиле брзу добит. Посебно је то важило за школски и канцеларијски материјал. Од књига продавале су углавном залихе предратних издања.³⁷ На посебној мети нашле су се оне књижаре које су имале позајмне библиотеке. Њихова контрола није била лака, а с гледишта власти и Партије, била је врло важна, јер се није могла дозволити могућност да својим позајмицама „штетно делују” на „васпитање народа”. Будући да се сматрало да су позајмне библиотеке државна ствар потребно их је било ликвидирати. Предлагано је њихово откупљивање.³⁸

Међутим, приватне књижаре су имале до преузимања још једну важну функцију: биле су место окупљања грађанских представника, место разговора и размене мисли. Тако је приликом прегледа београдских књижара ревносни партијац приметио да су присутни „многи младићи и девојке, лепо обучени и ухрањени” који су тражили издања „Атенеума”, али и да је „у соби иза књижаре једна дама водила са неким разговор на енглеском језику”.³⁹ Од национализације 1948. године приватне књижаре су

³⁵ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 173. О совјетском културном утицају у Србији видети више и у : Lj. Dimić, „Sovjetski kulturni uticaj u Srbiji 1945–1950”, *Jugoslovenski istorijski casopis*, br. 1–2/1987, str. 155–173.

³⁶ Lj. Dimić, *Agitprop kultura...*, str. 174–175.

³⁷ АС, ЦК СКС, Агит-проп упрва, к-32; Извештај ОК КПС Ниш о раду књижара у нишком округу бр. 540 од 28. фебруара 1946 – ЦК КПС.

³⁸ АСЦГ, ЦК СКЈ, VIII, II (2-b-4), к-4; Записник са састанка Агитпропа одржаног 12. децембра 1947.

³⁹ АС, ЦК СКС, Агит-проп управа, к-32; Извештај о прегледу београдских књижара без бр. и датума. Књижару „Атенеум” основао је после ослобођења Аца Анђелић. Сматрало се да својим едисијама „одвраћа грађанство од актуелних догађаја садашњице”.

и формално прешле у државно власништво, а грађански представници више нису могли да набављају књиге које су желели или које су одступале од званичних. После преузимања књижара биле су избачене и оне књиге које су евентуално заостале приликом ранијих прегледа, а да својим садржајем нису одговарале новој друштвеној стварности и прокламованим вредностима.

„Грађански орман за књиге” који је постао „народни орман за књиге” је изгубио још неке своје улоге. Посебно је то битно када се ради о орманима у приватним дневним собама оглашених народних непријатеља. Њиховим конфисковањем потомцима је одузимано право на културно наслеђе, право на избор и самообразовање које је другачије од оног које је нудио јавни концепт образовања. И док су поједине грађанске куће успеле да сачувају такве ормане са књигама (уз склањање сумњиве литературе посебно ако се радило о животу у заједничким становима са непознатим лицима), јавне полице грађанских ормана у књижарама су биле потпуно измењене.

„Грађански орман за књиге” пензионера Марка Н. Грујића из Београда представља један од примера како његовог односа према књигама тако и односа власти према њима. Наиме, у орману се налазило 695 наслова разних књига. После осуде, читав орман је конфискован као саставни део казне која је погодила његовог власника. И док се М. Грујић налазио на издржавању казне у КПД Пожаревац орман је пописан и пренесен у власништво државе. Пошто је одузет, држава је имала право располагања па је читав орман са књигама упутила Влади Црне Горе на чување.⁴⁰ Дугогодишње рад М. Грујића на обогаћивању ормана новим књигама био је тиме завршен а и могућност да га користи после изласка из затвора. Уз то књиге као видљиви симбол његовог образовања биле су одузете. Међутим није овде реч само о укидању индивидуалног права на „поседовање образовања” у облику књиге већ и на својеврсни прекид културне традиције једне породице; у исто време, тиме је одузето и право наследницима на породично наслеђе и идентитет. Његов орман са књигама је постао „народни орман са књигама”, на који је право требало да имају сви, а не само он.

Иако поменути орман по броју књига није најбројнији а ни најбогатији, он је занимљив из више разлога. Најпре, он је део индивидуалне

До фебруара 1946. године ово издавачко предузеће издало је према неким изворима само две књиге: Синклер-Петролеј и Сигрид Унсет-Јени (АС, ЦК СКС, Агит-проп управа, к-21; Извештај МК КПС Београд о издавачкој делатности у Београду бр. 115 од 23. фебруара 1946 – ЦК КПС).

⁴⁰ Списак је примио мајор ЈА Периша Вујошевић 2. јула 1946. године. (АС, Министарство финансија (МФ) НРС, конфискација, 1945–1946, к-714; Списак књига осуђеника Марка Грујића са станом у Теразије бр. 27 без. бр. од 2. јула 1946).

биографије припадника образованог грађанства; друго, пример је како судбине књиге тако и њеног власника; треће, симболичан је израз епохе изгубљеног духовног наслеђа једне породице; четврто, пример је промене положаја и статуса грађанских припадника. Попис пружа могућност за анализу односа према књизи и орману за књиге као индивидуалном учешћу у образовању и знању. Орман за књиге М. Грујића обухватио је најразличитија дела из области историје, књижевности, језика, политике, права 19. и 20. века али и дела попут класика марксизма-лењинизма, дела о битним питањима историје СССР-а, Стаљинове реферате о пројекту устава, о основним питањима лењинизма и сл. Ту су и течајеви енглеског, руског, италијанског језика, али и дела на тим језицима, па је вероватно да их је М. Грујић знао или се служио њима. Поред писаца који су постали непожељни попут др Х. Барића, С. Јовановића, епископа Николина, ту су се налазили Ф. Енгелс, В. И. Лењин, Ј. В. Стаљин, али и Ј. Б. Тито, М. Ђилас и сл. Исто тако ту су и прве две књиге В. Черчила о светском рату. Низ часописа попут *Југословенског историјског часописа*, *Гласника српског ученог друштва*, *Гласа српске краљевске академије*, *Гласника Друштва српске словесности*, *Летописа Матице српске* и сл. Ту су и Устав ФНРЈ, Нацрт устава ФНРЈ, програм и статут НОФ-а, као основних питања југословенске стварности после ослобођења.⁴¹ Разноврсност дела показује да је интересовање М. Грујића било врло широко. Оно се, очигледно, није заустављало само на ранијим периодима већ је обухватило и актуелне проблеме; власник ормана је покушавао да проникне и у идеје марксизма-лењинизма, али и да сазна како је изгледала примена тих идеја у пракси Совјетског Савеза. Међутим, присуство говора главних личности југословенске револуције, затим правних и политичких аката сведочи и о тежњи да се упозна са основним питањима нове југословенске власти, политичком и правном организацијом нове државе, дакле са актуелним проблема који су га окруживали и утицали на његову судбину и судбину читаве његове друштвене групе.

Дакле, „грађански орман са књигама” је постепено мењан. Из разних побуда и мотива са његових полица нестало је, потиснуто или избачено на десетине аутора са целокупним делима. И док су неки аутори нестајали са намером да буду заувек заборављени (без обзира на то да ли су живи или упокојени), други, они преживели, опстајали су прилагођавајући се, суочени са разним компромисима које је сарадња са новим властима наметала; они су писали у новом духу који је одговарао новој стварности, актуелним проблемима. То је отварало пут за интеграцију у социјалистичко друштво. Углавном је реч о оним писцима који су били

⁴¹ АС, МФ НРС, Конфискација, 1945–1946, к-714; Списак књига осуђеника Марка Грујића са станом у Теразије бр. 27 без. бр. од 2. јула 1946.

окупљени у Савезу књижевника Југославије и републичким удружењима попут Удружења књижевника Србије.⁴² Нове теме и садржаји књига су сама стварност, она непосредна, али и део блиске ратне прошлости. Борбеност, мобилизаторске поруке и оптимизам, али и тематска једностраност и сиромаштво су неке од њихових главних карактеристика, бар у периоду који нас интересује. Педесетих је у складу са друштвено-политичким променама дошло до ширег интересовања, тематске разноврсности и сл. Тада се на полице ормана за књиге враћају и нека дела и њихови писци који су били одмах после рата у немилости нове југословенске власти, попут М. Кашанина и Симе Пандуровића⁴³, али и Ксеније Атанасијевић.⁴⁴

⁴² Чланство у удружењу је обезбеђивало рад сваком књижевнику у оквирима „социјалистичког реализма”. Поред књижевног рада чланство је пружало материјалну и економску сигурност (стан, разни облици помоћи, награде и сл.). Након учлањења и провере активности књижевника под окупацијом од стране Суда части, уследила је после Првог конгреса књижевника Југославије ревизија чланства када је из Удружења књижевника Србије избачено њих троје (Бранко Лазаревић, Миле-Крпа Павловић и Светислав Марић). Слично је било и са осталим удружењима. Почетком 1948. године Удружење књижевника Србије имало је 78 чланова. Чланство у удружењу значило и прихватање низа обавеза и активности као што су одржавање књижевних вечери на разне теме у фабрикама, домовима културе, где је требало, између осталог, приближити књижевност народу, одлажење на Омладинску пругу где је требало да писци, поред упознавања са животом и радом на прузи, пронађу мотиве за своје књижевне радове, учешће у обележавању значајних датума као што су прославе Вука Караџића, Отона Жупанчића, Првог маја, Октобарске револуције и сл. Књижевници који из разних разлога нису постали чланови удружења били су изван књижевних токова, непрестано у страху и борби за одржање голе егзистенције. Њихов број није мали. Неки од њих писали су удружењу у нади да ће им оно пружити помоћ или их бар подржати у покушајима да задрже оно што је њихово, као што је био случај са Љ. Мишићем и покушајем да задржи стан. (О томе више у АСЦГ, Савез књижевника Југославије, ф-12, ф-69, ф-108, ф-109).

⁴³ Р. Поповић, *Писци у служби народа. Хроника књижевног живота у Србији 1944–1975*, Београд, 1991, стр. 69–70

⁴⁴ Почетком 1952. године, К. Атанасијевић је преко врховног јавног тужиоца започела борбу за укидање судске забране на своја дела. Већ је 12. априла 1952. године забрана и укинута. После тога К. Атанасијевић се, иако споро, сигурно враћала у јавни живот, али никада није успела да поврати професору на Филозофском факултету у Београду (Љ. Вулетић, *н. г.*, стр. 223–232).

Summary

„The Middle Class Bookcase” – cultural heritage and modeling a new identity of the Serbian society in 1944–1950

This paper analyses, through transformation of „the middle class bookcase” as a middle-class culture and education symbol as well as a visible element of the middle-class population's educational status and social standing, the attitude of new Yugoslav authorities toward middle-class heritage, both cultural and spiritual, in the course of the first few years after the World War II. The multiple „middle class bookcase” mnemonic has made possible to overlook the relation at stake in its various segments, forms of manifestation and measures taken. Two general attitudes were identified. The first one, dominating at the beginning of the period, refers to the perception of „the middle class bookcase”, e. g. of both its owners and middle-class writers and their works that kept on feeding its shelves, as expressions of the middle-class governing position with both its cultural domination and cultural exploitation practices, which were meant to be destroyed themselves. The attitude of the kind was demonstrated by the National Liberation Army behavior. The Army was a factor of power which was hard to control, and its behavior was connected to a mixture of prevailing countrymen-fighters' ignorance and a firewood shortage that took place in the winter of 1944–1945. Rich libraries and legacies owned by some of the outstanding middle-class members – among which were both Branko Lazarevic, a writer and a diplomat, and Miroslav Spalajkovic, a diplomat – were partly or completely burnt and swiped. That attitude lost its impetus after a period of peace had started and the administration had been consolidated. However, it did not disappear but was transformed instead – by judicial measures, directives and regulation – into measures and actions the purpose of which was eliminating of both books and writers ideological character of which was perceived as suspicious, and the contents of books as destructive ones. In several occasions a register of forbidden books and writers that should be removed from bookstores, antiquary shops and editorial companies that had not been handed over to the state, used to be made. One of those indexes, made up in early January 1947 as a classification of forbidden literature in nine groups, was in due course verified by judicial decisions. Among the others, it comprised 64 middle-class elite members which were proclaimed either national apostates or ideological and political opponents. Slobodan Jovanovic, Dragisa Vasic, Milos Crnjanski, Pastko Petrovic, Milan Kasanin and Ksenija Atanasijevic are some of those. Therewith the society was deprived from a part of its own as well as of the World's cultural heritage and, at the same time, young generations were left without any alternative to gain or make any knowledge either on the past or on any specific social developments and problems other than those the authorities called for. At the same time, all the more

important standing, even though with an overdue reaction, was that care should be taken about protection of the middle-class cultural heritage, all but the part of it that was opposing to proclaimed cultural values and the new social and cultural concepts. The other side of the same standing was the approval of writers who had, faced with various compromises, adjusted their works in order to comply with the new spirit commensurate to both new reality and actual problems. These were to stay on bookcase shelves. The 20 century social „liberalization” of early sixties made space for both works and writers, which were for the time being disfavored by authorities – M. Kasanin, S. Pandurovic and K. Atanasijevic were among them – to get back to bookcase shelves.